

Arheoloogiamälestiste kaitse Eestis

Andres Tvauri

Sissejuhatus: arheoloogiamälestiste registreerimise algus ja esimesed kaitseilmingud (kuni aastani 1920)

Esimene teadaolev muinsuskaitsega seostatav tegu Baltimaades jääb aega, mil Eesti ala kuulus Rootsi kuningriigi koosseisu. 1666. a andis Karl XI hooldusvalitsus Rootsis välja maailma esimese muinsuskaitseaduse. Eelkõige nõuti selles kuningate ja teiste võimukandjatega seostuvate mälestusmärkide kaitsmist. Rootsis ja Soomes toimus määruse mõjul tõepoolest esimene mälestiste registreerimine, kuid selle rakendamisest Eesti alal andmeid ei ole.

Põhjasõja (1700–1721) tulemusena läksid Eesti- ja Liivimaa (tänapäeva Põhja-Läti) Vene keisririigi koosseisu. Siinsetel aladel alates 13. sajandi ristisõdadest valitsev baltisaksa aadelkond ja linnakodanikud said aga suure autonoomia. Kultuurimõjutused tulid jätkuvalt läänest, peamiselt Saksamaa kaudu. 18. sajandi teise poole valgustusideoloogia andis tõuke kultuurielu mitmekesistumisele: haritlastel tekkis huvi oma kodukoha looduse, rahvakommete ja minevikumälestiste vastu. Huvi kinnismuististe vastu peegeldus ka toleaeegses kirjasõnas. Märkimist vääriwad Põltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli toimetatud väljaannetes “Topographische Nachrichten” (1774–1782) ja “Nordische (ja Neue Nordische) Miscellaneen” (1781–1798) mitmete haritlaste sulest ilmunud muinasjäänuste kirjeldused. Eelkõige äratasid tähelepanu ja imestust Eesti muistsed ringvall-linnused: näiteks ilmus mainitud sarjades mitu kirjeldust Eesti suurimast, Varbola ringvall-linnusest (Andreae 1785; Mellin 1788). Kaevati ka kalmeid, kuid nende puhul keskendus huvi peamiselt sealt leitud esemetele (nt Hupel 1781). Ka kartograaf Ludwig August Mellini 1798. a valminud Liivimaa atlase kaartidel on märgitud tollal tuntud muinaslinnused (nt Kärļa Lihulinn Saaremaal, Muhu ja Varbola linnused).

Oluline roll arheoloogiamälestiste uurimisel oli baltisaksa teaduslikel seltsidel. Teistele Baltimaade seltsidele oli eeskujuks 1834. a asutatud Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Selts Riias (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands in Riga*), mis 1840. a avaldas muuhulgas esimese juhendi arheoloogiliste kaevamiste läbiviimiseks muinaskalmetel (Brackel 1840). Ehitustegevuse käigus leitud muistsetest esemetest, skelettidest jms on rohkesti teateid seltsi 1840. aastast ilmuma hakanud arvukates publikatsioonides. Tegemist oli siiski vaid muististe uurimisega; mälestiste kaitsmise vajadust hakati laialdasemalt teadvustama alles 19. sajandi lõpukümnenditel.¹

¹ Ainsa teadliku muinsuskaitse alase teona võib 19. sajandi esimesest poolest esile tõsta keskaegse Tallinna Oleviste kiriku taastamist oma algsel kujul aastatel 1828–1839, pärast 1820. a põlengut.

Baltisaksa teadusseltside ühiskondlikuks funktsiooniks oli baltisaksa identiteedi säilitamine ja tugevdamine, seda eriti alates 1880.–1890. aastatest, mil algas Balti provintside venestamine (Põltsam 1997, 11). Seetõttu keskendus nende tegevus eelkõige keskaegsete ehitus- ja kunstimälestiste säilitamisele. Eestimaa Kirjanduse Ühingu juurde Tallinnas loodi 1896. a kodumaa muinsuste hoidmise sektsioon, millest sai esimene praktilise muinsuskaitse organisatsioon Eestis. Selle tegevus oli üpris aktiivne, kuid keskenduti keskaegsete ehitus- ja kunstimälestiste konserveerimisele (Kuldna 2002, 27). Üht-teist muinsuskaitse vallas tegi ära ka Õpetatud Eesti Selts, kelle sekkumisel seisati 1904. a Tartus linnamüüri jäänuste lõhkumine; 1907. a tegeles selts aktiivselt Tartu toomkiriku varemete säilitamise küsimustega (Tuulse 1938, 42). Pärnu Muinasuurimise Selts tegeles keskaegsete objektide lokaliseerimisega kanalisatsioonitööde käigus (Põltsam 1997, 15). Varasemate perioodide ja üldse põlisrahvastega seotud muististele pöörati väga vähe tähelepanu.

Eesti muinsuskaitse tähtsündmuseks 19. sajandil oli Jaan Jungi algatatud muististe registreerimise kampaania 1880. aastatel. Jung kogus teateid eelkõige arheoloogiamälestistest enamikku Eestist katva kirjasaatjate võrgustiku kaudu. Töö tulemusena ilmusid trükist ka mitme maakonna muististe kirjeldused (Jung 1898; 1910). Mõjutuse muististe registreerimiseks sai Jung Soomest: 1880. aastatel kohtus ta Soome arheoloogide Johan Reinhold Aspelini ning Hjalmar Appelgreniga. Teiseks mõjuriks oli tõenäoliselt Jakob Hurda rahvaluule korjamise kampaania. 1896. aastaks oli Eesti muististe kohta saadud kokku 428 teadet.

Vene Keisririigis ei jõudnudki enne selle lagunemist 1917. a tekkida arvestatavat riiklikku muinsuskaitseüsteemi. Venemaa muinasteadusliku uurimise keskuseks ja ainsaks muinsuskaitsealaseks riiklikuks institutsiooniks oli aastast 1859 Peterburis tegutsenud Keiserlik Arheoloogia Komisjon (Императорская Археологическая Коммиссия), mis korraldas leidude paigutamist keskmuseumidesse (nt Ermitaaž Peterburis). Esimene algatus muinsuskaitseaduse kehtestamiseks tehti 1869. a Moskva Arheoloogiaseltsi poolt esimesel ülevenemaalisel arheoloogiakongressil. Siiski alles 1889. a andis keiser Aleksander III välja ukaasi, mille kohaselt pidi mälestistel kaevamiseks hankima loa Keiserlikult Arheoloogia Komisjonilt. Luba oli vajalik ainult riigi-, õigeuskiriku ja kogukondade maadel asuvate muinasjäänuste kaevamiseks (Lapshin 2002, 79 jj). Kuna Balti kubermangudes oli sellise maa osakaal väike, oli ka 1889. a määruse mõju tegelikult tühine: eramaadel asuvad muistised olid ikkagi kaitsetud omanike omavoli vastu. 1898. a käivitas Keiserlik Arheoloogia Komisjon uue muinsuskaitseaduse väljatöötamise.² Taas edenes see protsess ülivaevaliselt. Lõplikuks kinnitamiseks jõudis seaduseelnõu Venemaa riigiduumasse alles 1913. a, kuid järgmisel aastal alanud Esimese maailmasõja tõttu jäi seadus vastu võtmata (Lapshin 2002, 83 jj).

Venemaa Balti provintsidest kehtis suhteliselt suur autonoomia Vene keskvõimust, nn Balti erikord. See oleks tegelikult võimaldanud korraldada ametlikku muinsuskaitset ka kohalikul tasandil. Ent alles 20. sajandi alguses hakati ametliku muinsuskaitseorganisatsiooni vajalikkust teadvustama ning vahetult enne Esimest maailmasõda võtsid Baltimaade teaduslikud seltsid eesotsas Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsiga Riias eesmärgiks luua Baltimaade provintsiaalarheoloogi (*Landesarchäologe*) ametikoht (Feuereisen 1914). Ettevalmistused jõudsid üpris kaugele: oli isegi otsustatud kutsuda sellesse ametisse Max Ebert Saksamaalt, tollal üks paremaid Baltikumi muinasteaduse tundjaid. Ebert saabuski selleks 1913. a Riiga (Feuereisen 1930, 61), kuid alanud maailmasõja tõttu jäi plaan siiski ellu viimata.

19. sajand oli aeg, mil arheoloogia- ja ajalooteadus tekkisid ja kujunesid. Mälestiste kaitse vajadust üksikjuhtudel küll teadvustati, kuid praktilisi samme astuti vaid erandjuhtudel ja peamiselt siis, kui ohtu sattusid keskaegsed ehitismälestised. Muinsuskaitse jäi täielikult teadusseltside kaudu organiseeritud eraalgatuse tasemele.

Arheoloogiamälestisi, peamiselt kivilkalmeid, hävis 19. sajandil palju. Selle sajandi jooksul said eesti talupojad isiklikult vabaks ja algas ka maade väljaostmine mõisnikelt. See kõik tõi kaasa maakasutuse intensiivistumise, põldude raadamise, maaparanduse jm

---

² Eelnõu kohta vt Pirang 1932.

muistiseid ohustava tegevuse. Lõhuti ka muinaslinnuseid: näiteks Muhu linnuse vall sai tublisti kannatada 1894.–1895. a, kui ehitati Muhumaad ja Saaremaad ühendava Väikese väina tammi.

Muinsuskaitse Eesti Vabariigis 1920–1940

Muinsuskaitse aastatel 1920–1936

1921. a koostas arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgren teise ülemaalse muististe registreerimise kava, mille kohaselt pidi kogu maa kihelkondade kaupa³ saada muinasteaduslikult kirjeldatud (vt Lang, käesolev kogumik, a). Arheoloogiamälestiste registreerimine ja nende olukorra kontrollimine tõstis kohe päevakorda vajaduse seni säilinud mälestisi ka kaitsma hakata. Esimese ettepaneku muinsuskaitseaduse koostamiseks tegi Tallgren 1921. a Haridus- ja Sotsiaalministeeriumile, pidades eeskujudena silmas Soomes ja Skandinaavias kehtinud seadusi (Schmiedehelm 1935, 2). Kuid alles 1925. a võttis Riigikogu vastu „Muinasvarade Kaitse Seaduse“ (Riigi Teataja, 1925, nr 111/112), mis Eestis oludes oli täiesti uudne õigusakt. Seaduse vastuvõtmisele eelnesid tulised diskussioonid eriti Riigikogu vastavates komisjonides, peamiseks vaidlusteemaks seaduse põhjustatavad kitsendused eraomandi kasutamisel (Laid 1936a, 164).

1925. a muinsuskaitseaduse järgi olid kinnismuististena kaitse alla võetavad muuhulgas:

- (1) eelajaloolised asulad, vanad kalmud ja matmispaigad, maalinnad, linnamäed ja tornimäed, ohvrikivid, kirjaga kaetud kinnised kivid ja kaljud;
- (2) legendaarsed ja ajaloolised mälestuskohad, nagu “Kalevisängid”, lahinguväljad, karistusasemed;
- (3) endiste kindluste, losside, kloostrite, kirikute ja kabelite varemed;
- (4) loodusmuinasvarad nagu ohvripaigad, hiiepuud ja pühad allikad;
- (5) kõik muud niisugused inimeste tehtud või looduslikud esemed, mis säilitavad rahvuslikke või teaduslikke mälestusi endisajast.

Arheoloogiamälestiste kaitse osas rakendati Eestis esmakordselt põhimõtet, et kõik kinnismuistised tuleb säilitada; kaevata võib neid vaid teaduslikul otstarbel eriteadlase juhatusel, milleks on nõutav igakordne luba Haridus- ja Sotsiaalministeeriumilt.

Irdleidude osas sätestati, et kõik leitavad esemed, mis on nii vanad, et nende omanikku ei teata, kuuluvad riigile. Muinasleidude eest pidi riik nõudmise korral maksma leidjale tasu leiu täieliku antiikväärtuse suuruses; samuti pidi riik maksma kahju eest, mis võis tekkida maaomanikule kinnismuistise kaevamise korral või ettevõtjale ehitustööde seiskamise puhul muinsuskaitse huvides. Seadus sätestas, et kaitstavad mälestised kantakse Haridusministeeriumi poolt peetavasse muinasvara registrisse. Eraomanduses olevate vallas- ja kinnismälestiste kohta kehtestati rida kitsendavaid kaitseabinõusid: väljaveo keeld, riigi ostueesõigus muistise müümise korral, pärandi jagamise kitsendus, vajadusel muistise omandamine riigile sundvõõrandamise teel, muististe ilme muutmiskeeld, parandustööde järelevalve, kaevamis- ja ehitustööde seismapanek ja keeld. 1925. a muinsuskaitseadus sätestas ka Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi juurde nõuandva organi – muinsusnõukogu – loomise. Selle ülesandeks oli ettepanekute tegemine muinasjäänuste kaitse alla võtmiseks ja selle alt vabastamiseks, loa andmine kaevamisteks, tasu määramine leidude eest jms. Muinsusnõukogu otsused jõustusid pärast nende kinnitamist haridus- ja sotsiaalministri poolt.

1925. a muinsuskaitseaduse ellurakendamisel selgus varsti, et seadus oli puudulik, eriti selles osas, mis käsitles registreeritud kinnismuististe kaitseabinõusid. Seaduses ettenähtud üldsõnaline muistise muutmise keeld oli vaja kinnismuististe eri rühmade (esiajalooliste ja ajaloolise aja muististe) osas täpsemalt sõnastada, sest need muistiseligiid

---

³ 1921. a oli Eestis jaotatud 109 kihelkonnaks, lisaks veel Narvatagune ja neli Setumaa valda.

nõudsid erinevat kohtlemist. Nii anti juba 1926. a välja "Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi sundmäärus registreeritud kinnismuinasvarade kaitseabinõude käsitamise kohta" (Riigi Teataja, 1926, nr 47), milles oli muuhulgas täpsemini kui seaduses sätestatud ka see, milliseid toiminguid ja millistel tingimustel muistisel võib teha.

Üle riigi asuvate arvukate kinnismuististe korrashoid ja järelevalve, leiuteadete kontrollimine ning muististe registreerimine, arheoloogiliste päästekaevamiste tegemine jmt nõudsid tööjõudu, mida muinsuskaitse seadus polnud üldse ette näinud: puudusid töötajad, kes selle ülesandega oma erialase ettevalmistuse poolest toime oleksid tulnud. Nii ähvardas muinsuskaitse kujuneda vaid väliseks vormitaitmiseks, nimestike ja kataloogide koostamiseks (Laid 1936a, 165 j). Juba 1928. a tegi Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond ülikooli valitsuse kaudu Haridus- ja Sotsiaalministeeriumile ettepaneku täiendada senist muinsuskaitsekorraldust vastavate ametikohtade, eelkõige muinsuskaitseinspektori ametiposti loomisega. Algatus jäi tookord teostamata. Ainuke spetsiaalne mälestiste kaitsega tegelev organ oli ministeeriumi juures tegutsev muinsusnõukogu. Selle koosseis püsis kogu vaadeldava ajajärgu samana. Nõukogu juhatajaks oli Gottlieb Ney (1881–1973), kes oli ühtlasi Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi teaduse- ja kunstiosakonna eesotsas. Nõukogusse kuulusid Harri Moora, Sten Karling (1906–1987) ja Hans Kruus (1891–1976), vastavalt ülikooli muinasteaduse, kunstiajaloo ja ajaloo professorid, ning Eest Rahva Muuseumi direktor Ferdinand Leinbock (eestistatult Linnus; 1895–1942). Ajavahemikus 1925–1935 käis muinsusnõukogu koos 44 korda, st vähemalt neli korda aastas (Schmiedehelm 1935, 3).

1925. a muinsuskaitse seaduse teiseks oluliseks puuduseks oli asjaolu, et ette nähtud kitsendused olid rakendatavad ainult ametlikult kaitse alla võetud muististe puhul. Eravalduses olevatest muististest sai tegelikult toimiva kaitse alla võetud ainult osa; paljud omanikud ei olnudki huvitatud muististest teada andmisest. Seaduse tegelik efekt oli seega puudulik.

Ilmnenud puudustest hoolimata andis seadus esmakordselt õigusliku aluse muinsuskaitsetööks, mille esmaseks väljundiks oli kõigi seni teada olevate arheoloogiamälestiste võtmine riikliku kaitse alla. Alates 1921. a tehtud eeltöö võimaldas juba esimesel muinsusnõukogu koosolekul esitada riikliku kaitse alla võtmiseks 1102 arheoloogiamälestist (Schmiedehelm 1935, 4). 13. aprillil 1931 oli kaitse all 1163 kinnismuistist (Laid 1931b). 1. juunil 1935 oli kaitsealuseid arheoloogiamälestisi 1290, nende hulgas 814 kalmet või matusekohta, 102 muinaslinnust, 178 ohvrikivi, 55 ohvriallikat ja 27 hiiepuud; asulakohti oli kaitse all kõigest 8 (Schmiedehelm 1935, 4)

1936. a 1. aprilliks, pärast ligi 11-aastast muinasvarade kaitse seaduse kehtimist, oli Eestis kaitse all 1327 esiajaloolist kinnismuistist, 380 ajaloolist kinnismuistist ning 841 vallasmuistist või nende kogu (Laid 1936a, 165). Niisiis oli kaitsealuste arheoloogiamälestiste hulk 11 aasta jooksul suurenenud 225 objekti võrra. Hulk ei ole suur, kuid tuleb arvestada, et arheoloogid sel ajal muistiseid spetsiaalselt ei otsinud – peaaegu kogu juurdekasv tuli juhuslikult leitud muististe arvelt. Samas ei võetud kaitse alla kõiki teada olevaid arheoloogiamälestisi. Arvestades muinsuskaitse seaduses sätestatud kitsendusi eraomandi kasutamisele võeti kaitse alla ainult need, "mis säilinud niivõrra hästi, et nende teaduslik kaevamine end ära tasub" (Schmiedehelm 1935, 5).

Arheoloogiliste kaevamiste korraldamine oli tollal eelkõige Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetis ülesanne. See oli ka keskseks uurimisasutuseks, mis väljakaevamiste korraldamiseks eraldi luba ei vajanud. Küll aga pidid kaevamisloa Haridus- ja Sotsiaalministeeriumilt taotlema omavalitsuste või eramuuseumid. Luba anti, kui sellega oli nõus muinsusnõukogu ja kui arheoloogia kabinet ei tahtnud sellel muistisel ise kaevata. Peale kaevamiste lõppu pidi kaevamised korraldanud asutus hiljemalt kahe kuu jooksul esitama aruande koos leiunimekirja ja leidude piltidega. Leiud pidi saatma Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetile, kes need inventeeris ja seejärel otsustas, kas neid tuleb säilitada ülikoolis või võib need deponeerida vastavasse muuseumi.

Haridus- ja Sotsiaalministeerium tegi ka muinsuskaitsealast selgitustööd, ehkki suhteliselt väikeses mahus. 1929. a üllitas ministeerium trükise "Hoidke kodumaa muistseid mälestusmärke!", mis saadeti kõikidele koolidele ning suurematele mullatäid teostavatele ettevõtetele (Schmiedehelm 1935, 9). 1931. a avaldati ka saksa- ja prantsusekeelsed

lühülevaated Eesti riikliku muinsuskaitse tutvustamiseks rahvusvahelisel areenil (Ney 1931a-b). Muinsuskaitsealase selgitus- ja rahvaharidustööga tegelesid aktiivselt ka Tartu Ülikooli arheoloogid: näiteks nii Harri Moora kui Eerik Laid pidasid muinasteaduse alaseid täienduskursusi kooliõpetajatele. Ka oli ülikoolis muinsuskaitseeaduse ja sellega seotud määruste tundmine kohustuslik kõigile muinasteaduse eeleksami tegijaile, seega kõikidele ajalooüliõpilastele, kellest enamik asus hiljem tööle ajalooõpetajana (Schmiedehelm 1935, 9). Tegelik töö arheoloogiamälestiste kaitseks tehtigi neil aastail ülikooli arheoloogia kabinetis, mis korraldas päästekaevamisi, kinnismuististe ja juhuleidude registreerimist ja isegi muinsuskaitse propagandat. Seda tehti teadustöö huvides arheoloogide poolt omaalgatuse korras.

Ülevaate arheoloogiamälestiste toonastest olukorrast annavad 1927. a Setumaa Venemaa piiriäärsetes valdades ja 1928. a Muhemaal ja Saaremaa idapoolseimates kihelkondades tehtud inspeksioonid, mille käigus kontrolliti kõikide kaitsealuste kinnismuististe olukorda. Setumaal selgus, et 16 registreeritud muistisest olid puutumatusena säilinud vaid 8; ülejäänud olid suuremal või vähemal määral lõhutud. Nende viimaste osas viis politsei läbi juurdluse, mis aga ei viinud süüdlaste karistamiseni, sest selgus, et lõhkumised olid toimunud ajavahemikus 1922–1925, s.o enne muinsuskaitseeaduse kehtima hakkamist. Kõikidele Petseri maakonna kinnismuististe omanikele saadeti siiski hoiatuskiri. Lääne-Eesti saartel oli olukord tunduvalt parem: kontrollitud 40 muinasjäänusest 8 kandis lõhkumisjälgi, needki enamasti suhteliselt väikesed (Schmiedehelm 1935, 7). Mitmesuguste varanduseotsijate poolt muististel ette võetud ebaseaduslikud kaevamised olid tol ajal üldiselt tõsiseks probleemiks. Mõnel aastal liikunud mööda Eestit isikuid, kes enamasti olid pärit Narva linnast ja kullaotsimisega lausa elatist püüdsid teenida (Schmiedehelm 1935, 9).

Muinsuskaitse aastatel 1936–1940

Senise muinsuskaitsekorralduse uuendamine tõusis päevakorda 1934. ja 1935. a, seoses “meie rahvusliku elu ümberkorralduse ning aktiveerumisega” (Laid 1936a, 166). Selle väljendi taga on Konstantin Pätsi poolt aastal 1934 Eesti Vabariigis kehtestatud autoritaarne režiim, nn vaikiv ajastu, mille käigus kuulutati riigis välja kaitseseisukord, saadeti laiali parlament ning suukorvistati ajakirjandus.

Seadusandlik algatus uue muinsuskaitseeaduse koostamiseks tuli seekord Haridusministeeriumilt. Lisaks muinsuskaitsele tõusis päevakorda ka muuseumide töö ühtlustamise ja korraldamise küsimus. 1936. a 12. augustil anti riigivanema dekreedina välja uuendatud muinsuskaitseeadus (Riigi Teataja, 1936, nr 67). Uut muinsuskaitseeadust tuleb näha samas kontekstis 1935. a vastu võetud arhiiviseaduse ja looduskaitseeadusega. Neil aastatel ajakohastati kogu kultuuri- ja looduspärandi kaitset puudutav seadusandlus. E. Laidi hinnangul oli Eesti nende seaduste vastuvõtmisega jõudnud vastava seadusandluse osas maailma esirinda (Laid 1936a, 168).

Uus muinsuskaitseeadus oli senisest põhjalikum ja ajakohasem, kuid põhiseisukohtadelt siiski sama. Muinsuskaitset korraldasid uue seaduse järgi Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond ning selle alluvuses tegutsevad muinsuskaitse inspektor, maakonna muinsushooldajad ja muinsuskaitse usaldusmehed. Kõik kolm ametikohta olid võrreldes endise seadusega uued; kaks viimatinimetatud ametit olid palgata auametid. Asjatundjatest koosneva nõuandva organina sätestati Haridusministeeriumi juurde muinsuskaitse nõukogu (varasem muinsusnõukogu), mille ülesanded jäid endiseks. Muinsuskaitse inspektori ülesandeks sätestati muinsuskaitse tegelik korraldamine ning juhtimine, sellealaste kavade ja aruannete koostamine ning koos maakondade muinsushooldajate ja muinsuskaitse usaldusmeestega otsese järelevalve teostamine kohtadel.

Seadus sätestas, et kõik pärast 19. juunit 1925 leitud või leitavad juhuleidud, mis on nii vanad, et nende omanikku ei teata, lähevad riigi omandiks. Kui kaevamine oli ette võetud teatava muuseumi otsesel ülesandel, siis võis leiu paigutada sellesse muuseumi. Nõudmise korral pidi riik maksma leidjale tasu leiu täieliku antiikväärtuse suuruses, mille määras Haridusministeerium muinsuskaitse nõukogu ettepanekul. Riigi kulul tehtud kaevamistel saadud leiu eest tasu ette nähtud ei olnud. Kui ehitus-, põllu- või kaevetööde juures

avastatakse kinnismuistis, pidi töö teostaja olema kohustatud töö peatama ja leiust kohe teatama Haridusministeeriumi teaduse- ja kunstiosakonnale, kust pidi kohale saadetama asjatundja. Nähti ette ka võimalus, et Haridusministeerium korvab maaomanikule või ettevõtjale tööde seiskamisest ja uuringutest tekkinud kahju. Otsene muistise hävitamise, kahjustamise ja ilme muutmise keeld puudutas kahjuks vaid registreeritud kinnismuistiseid. Kaitsealustel muististel keelati küll mitmesugused neid kahjustavad tegevused (nt maaharimine, kaevamine, ehitiste püstitamine, hiiepuude raiumine), kuid mingeid sanktsioone nende sätete rikkumise puhul ei seadustatud. Loa arheoloogilisteks kaevamisteks pidi andma haridusminister muinsuskaitseõukogu ettepaneku põhjal; aruanne kaevamiste kohta tuli esitada muinsuskaitseõukogule.

Kuna kogu riigi pärandi kaitset korraldas vaid üks ametnik – muinsuskaitseinspektor –, olenes temast palju. Sellesse ametisse määrati inimene, kes tollal võimalikest variantidest oli kõige sobivam. Inspektoriks sai 1936. a Eerik Laid, kes oli omandanud Tartu Ülikoolis magistrikraadi nii arheoloogias (1927) kui etnograafias (1932). Laid asus oma uuel ametipostil innukalt tööle. Õpetlik ja ajastu vaimu mõistmiseks oluline on lugeda tema muinsuskaitsealaseid seisukohavõtte ajakirjanduses. Ainelise kultuuripärandi säilitamise põhjenduseks tõi Laid selle hindamatu teadusliku väärtuse (Laid 1938, 16). Korduvalt rõhutas ta muinsuskaitse ideoloogilist tähtsust riiklik-rahvusliku identiteedi kasvatamisel: "... muinsuskaitse pole mingit otsest väärtust omaette, vaid see seisab erikorraldusena meie maa kultuuriliste ning ühiskondlikkude huvide teenistuses" (Laid 1936b, 201). Ta kirjutas, et ajaloomälestiste kaudu õpime me tundma, "kuidas meie esivanemad juba vähemalt meie ajaarvamise algusest peale on olnud selle maa asukaiks ning peremeesteks. Meil on igipõline ajalooline õigus sellele maale. [...] Õppides tundma meie esivanemate kalmete inventari näeme, kuidas eestlaste kultuur on juba vanemaist aegadest peale omapärane ja iseseisev. [...] Narva jõgi ja Peipsi järv ühelt poolt ning Läänemeri teiselt poolt on juba aastatuhandeid olnud piiriks iseseisvale ja elujõulisele kultuuritervikule" (Laid 1938, 17). "Me mõistame, et Eesti praegune kultuuriline, majanduslik ja ka poliitiline iseseisvus pole mitte juhuslik nähtus, ainult erakordseist olukordadest tekitatud, vaid et see on loomulik olukord, sündinud aastatuhandeisse ulatuva eesti rahva organisatoorse ning loova töö tulemusena ja maa geopoliitilisest asendist soodustatuna" (Laid 1938, 19).

1930. aastatel leidis osa avaliku elu tegelastest, et ajaloolisest ajast pärinevate losside, mõisahoone, kloostri varemete, kabelite ja teiste "võõraste poolt meie maa vallutamise ajastul" ehitatud hoonete säilitamine pole vajalik. Sedalaadi marurahvuslikule muinsuskaitsealasele oli Laid vastu, põhjendades ka ajaloolise aja mälestiste säilitamise vajadust sellega, et "need on eelkõige teadusliku ja kunstilise väärtusega "materjal", mida meie oma rahvuslik teadus kui ka üldine teadus kasutab" (Laid 1938, 22).

Riikliku muinsuskaitse teostamine olukorras, kus kogu riigis oli selle jaoks vaid üks palgaline ametnik, ei olnud võimalik ilma rahvaalgatuse kaasamiseta. Laid nentis juba ametisse asudes, et riiklik muinsuskaitse ei saa täita piisavalt tõhusalt oma ülesannet kodanike laiade hulkade teadliku kaasabit. Laid oli seisukohal, et muinsuskaitse teostamine sõltub suurel määral riigi ja rahva vahelisest usaldusest (Laid 1936b, 201).

Kokkuvõte 1925–1940

Enne 1925. a puudus Eestis igasugune riiklik muinsuskaitse. 1925. ja 1936. a muinsuskaitse seadused ei olnud kaugeltki täiuslikud. Need ei toimunud peaaegu üldse ehitismälestiste kaitse seisukohalt – näiteks Tallinna vanalinnas lammutati neil aastail mitmeid hästisäilinud keskaegseid hooneid. Arheoloogiamälestiste kaitse toimus 1920.–1930. aastatel aga päris hästi.

Vaadeldes tolleaegset muinsuskaitsepraktikat, võib öelda, et Eesti muinsuskaitse oli arheoloogiamälestiste keskne, täpsemalt – muinasaegsete mälestiste keskne. Selle üheks põhjuseks võib pidada asjaolu, et arheoloogial olid Eestis veidi vanemad traditsioonid kui kunsti- ja arhitektuuriajalool. Teine põhjus oli noores rahvusriigis valitsev ideoloogia, mille kohaselt "muistset iseseisvusaega" väärtustati, keskaega aga mitte. Muinasvarade

registreerimise, kogumise ja säilitamise peamiseks eesmärgiks oli soodustada Eesti ajaloo ja kultuuri uurimist (vt Laid 1936b, 201).

Peamised probleemid muinsuskaitstes (peale muinasaegsete muististe eelistamisega seonduvate) tulenesid vähestest rahalistest ja inimressurssidest praktilise töö teostamiseks. E. Laid tõdes ise, et muinsuskaitseinspektor pidi üksi olema nii oma eriala juht, järelevalvaja, administraator kui ka kantsleiametnik. Tema tegevusvaldkond hõlmas nelja teadusala – arheoloogiat, kunstiajalugu, ajalugu ja etnograafiat. Oli selge, et üks inimene ei saanud kõigil neil aladel olla ühtviisi kompetentne (Laid 1936a, 168).

Uus riigikord, uued omandisuhted

Ajaloo Instituut arheoloogiamälestiste kaitse korraldajana, 1946–1949

Nõukogude ja Saksa okupatsioonid ja kahel korral üle Eesti rullunud lahingud ajavahemikus 1940–1944 olid mõjunud laastavalt Eesti senisele muinsuskaitsekorraldusele, ka olid paljud mälestised hävinud või kannatada saanud. Eelkõige oli lakanud olemast Eesti Vabariik oma väljakujunenud seaduste ja institutsioonidega. Tapetud, küüditatud või põgenenud oli arvestatav hulk rahvastikust. Ka E. Laid oli Eestist lahkunud. Ainus okupatsioonide-eelsest ajast säilinud arheoloogiaalane asutus, mis veel põhiliselt sama töötajaskonna ja tööga jätkas, oli Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet eesotsas H. Mooraga.

Seoses Eesti Vabariigi okupeerimisega ja nõukogude korra kehtestamisega 1944. a muutusid täielikult maa omandisuhted. Maa riigistati; suur osa eelkõige suuremate talude omanikest kas mõrvati või küüditati koos perelega Siberisse. 1940.–1950. aastate jooksul viidi põllumajanduses läbi kollektiviseerimine, mille tulemusel senised talud asendusid sotsialistlike majanditega. Nii jäi ka valdav osa mälestistest kolhooside ja sovhooside territooriumile. See muutis kardinaalselt seniseid muinsuskaitsetöö aluseid.

Pärast okupeerimisele järgnenud suuri institutsionaalseid ümberkorraldusi sai muinsuskaitset teostavaks struktuuriks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut⁴ (vt Lõugas 1991a, 10 jj). Et seoses uue riigikorra kehtestamisega olid senised seadused asendatud Nõukogude Liidus kehtivatega, tekkis muinsuskaitse osas õiguslik vaakum, sest NSV Liidus muinsuskaitse seadus puudus. 1948. a alguseks koostas Ajaloo Instituudi arheoloogiaosakond muinsuskaitse seaduse projekti. Paraku jäi see seadustamata, sest 1948. a sügisel võttis NSV Liidu valitsus vastu määruse kultuurimälestiste kaitse parandamise abinõude kohta, millega sätestati ka muinsuskaitse korraldus. Kaitse ülesanded pandi liiduvabariikide valitsustele ning kohalikele TSN täitevkomiteedele; teadusasutused ei pidanud siitpeale muinsuskaitse organiseerimisega tegelema. 1949. a kehtestati see üleliidulise määruse kohalikele oludele kohandatud versioon koos juurdekuuluva kultuurimälestiste kaitse põhimäärusega ka Eesti alal (Eesti NSV Teataja, 1949, nr 7, 43, 114). Selle kohaselt oli järelevalvet teostav organ Kultuurhariduslike Asutiste Komitee, kaitse alla võtmise pidi aga otsustama ja kaevamisloa välja andma Ajaloo Instituut.

Lisaks muinsuskaitsemääruse väljatöötamisele olid pärast sõja-aastatel tähtsamateks ülesanneteks muinsuskaitse alal uue mälestiste nimekirja koostamine, ohtu sattunud mälestiste välja selgitamine ja kaevamine ning muinsuskaitse usaldusmeeste võrgu taastamine. Nende aastate uurimis- ja muinsuskaitsetöö tugines põhiliselt sõjaeelsetel aastatel kogutud andmebaasile. Esimese ülevabariikliku muististe nimekirja avaldamiseni jõuti siiski alles 1952. a sügisel, kui võeti vastu Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus arheoloogiliste ja ajalooliste mälestusmärkide kinnitamise kohta.

Uute muististe süstemaatilisel väljaselgitamisel ei jõutud neil aastatel kuigi palju edasi. Ajaloo Instituudi arheoloogia sektoril puudus nii vastav kaader kui transport. Siiski reageeriti kõikidele väljakutsetele (Lõugas 1991a, 12 j). Kuna Kirde-Eestis olid toimunud suured lahingud ning pärast sõda alustati seal rasketööstuse ja kaevanduste rajamist, oli

---

⁴ Ajaloo Instituut loodi 1947. a.

sealsete muististe olukord eriti halb. Nii tehtigi esimesed sõjajärgsed arheoloogilised inspeksioonid 1946.–1948. a Virumaa põlevkivibasseini alale, kus mh kaevati läbi ka mitu avariilukorda sattunud kalmet (Lõugas 1991a, 13).

1946. a asuti taastama ka senist muinsuskaitse usaldusmeeste võrku. Kuigi paljud senised usaldusmehed olid kas lahkunud maalt, kolinud mujale, hukkunud või arreteeritud nõukogude repressiivorganite poolt, olevat usaldusmeeste hulk 1949. a lõpul ulatunud 360 inimeseni (Maamägi & Vassar 1950, 36). Kuna muinsuskaitse korraldamine läks 1940. aastate lõpul Ajaloo Instituudilt üle nõukogude võimuorganitele, kes sellise rahvaalgatusliku süsteemi olemasolust polnud huvitatud, ei hakanud usaldusmeeste võrgustik enam realselt toimima. Selle välistasid ka 1949. a toimunud küüditamine ja tsiviilelanikkonna, eriti haritlaskonna vastu suunatud repressioonide hoogustumine pärast 1950. a märtsis Moskva stsenaariumi järgi läbi mängitud Eestimaa Kommunistliku Partei VIII pleenumit. Kergendust tõi alles diktaator Jossif Stalini surm 1953. a.

Muinsuskaitse propageerimise võimalused Stalini võimuperioodil olid äärmiselt piiratud, kuid mõnda õnnestus siiski teha. Näiteks avaldas Ajaloo Instituut 1948. a H. Moora toimetatud muinsuskaitsealase brošüüri (Muinasvarade kaitseks, 1948). Võimaluse korral kirjutati kaevamistest ajalehtedes, Moora ja Marta Schmiedehelm esinesid ka ringhäälingus (Lõugas 1991a, 15).

Kultuuriministerium arheoloogiamälestiste kaitse korraldajana, 1949–1993

Vastavalt 1949. a määrusele vastutas muinsuskaitse eest Eesti NSV-s paralleelselt kaks institutsiooni: ehitismälestistega tegeles Eesti NSV Riiklikule Ehituskomiteele alluv Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioon; arheoloogia, ajaloo- ja kunstimälestised kuulusid Kultuurhariduslike Asutiste Komitee (hilisem Eesti NSV Kultuuriministerium) tegevusvaldkonda. 1949. a määruse lisa “Kultuurimälestusmärkide kaitse põhimäärus” (Eesti NSV Teataja, 1949, nr 7, 43, 116) sätestas praktilise muinsuskaitsekorralduse. Eesti Vabariigi aegsete seadustega võrreldes oli selles uudne säte, mille kohaselt eriti suurt tähtsust omavad mälestised tuli kanda üleliidulise tähtsusega mälestiste nimekirja. Arheoloogiamälestiste osas tähendas see ka seda, et kui vabariikliku kaitse alla võetud muististe kaevamisteks andis loa Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, siis üleliidulise tähtsusega muististe uurimiseks tuli luba taotleda NSV Liidu Teaduste Akadeemialt. Kui Moskvast nõuti üleliidulise tähtsusega mälestiste nimekirja, arutati seda 1950. a alguses Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori koosolekul ning Moora tegi diplomaatliku otsuse esitada nimekirja need linnused, mida on nimetatud vene kroonikates – Tartu, Varbola, Otepää, Keava, Muhu – , kuivõrd “üleliiduline tähtsus” tähendas tollal tähtsust vene ajaloo seisukohalt. See üleliidulise tähtsusega muististe nimekirja jäi Eestis paarikümneks aastaks muutumatuks (Lõugas 1991a, 12).

1956. a võeti vastu “Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse alla kuuluvate kultuurimälestusmärkide arvelevõtmise, kaitse organiseerimise ja kaitse kontrolli tugevdamise kohta” (Eesti NSV Teataja, 1956, nr 16, 171). Selles nõuti riigi ja mälestiste haldajate vaheliste kaitselepingute ja kaitsekohustiste sõlmimist ning muinsuskaitse usaldusmeeste võrgustiku organiseerimist. Veel nõudis määrus, et kultuurimälestised kantaks majandite maakorraldus- ja metsakasutusplaanidele⁵; see nõue esines ka hilisemates nõukogudeaegsetes muinsuskaitsemäärustes. 1956. a määrusega kaasnes ka uus põhimäärus kultuurimälestiste kaitse kohta, mis aga arheoloogiamälestiste osas varasemast määrusest ei erine.

1961. a kehtestati Eesti NSV seadus kultuurimälestiste kaitse kohta (Eesti NSV Teataja, 1961, nr 23, 80). Tegemist oli üldse esimese sellelaadse seadusega Nõukogude Liidus. Kultuurimälestiste lammutamine, muutmine vms tegevus oli seaduse järgi lubatud

---

⁵ Need 1:10 000 mõõtkavas koostatud maakasutusplaanid (kõrgusmärkideta) olid üldse kõige detailsemad kaardid, mis nõukogude perioodil tsiviilkäibes olid. Needki olid pooleldi salastatud, mõeldud nn ametkondlikuks kasutamiseks. Neid plaane kasutas ka riiklik muinsuskaitse.

vaid muinsuskaitseorganite loal; mälestiste kuritahtliku hävitamise eest oli ette nähtud kriminaalvastutus. Uudne oli seaduses sätestatud võimalus võtta “kompleksiseloomuga” kultuurimälestised koos kaitsetsooniga riikliku kaitse alla muinsuskaitsealana. Muinsuskaitset pidi korraldama Eesti NSV Kultuuriministeeriumi juurde loodav Ajaloo- ja Revolutsioonimälestiste Kaitse Nõukogu. Otsest vastutust mälestiste säilimise eest pidid kandma siiski asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide juhatajad, samuti eraisikud, kelle valduses või kasutada oleval territooriumil mälestised asuvad. Nähti ette muinsuskaitse usaldusmeeste võrgustiku taastamine. Selle seadusega koos kinnitati ka uued mälestiste nimekirjad.

1964. a võeti vastu veel määrus kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta, millega kehtestati mälestiste kaitsmise praktiline kord. Arheoloogiamälestiste väljaselgitamist, kaitse alla võtmist ja kaitset pidi määruse järgi organiseerima Eesti NSV Kultuuriministeeriumi struktuuriüksus, mis oli nüüd ümber nimetatud Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksiooniks.

1977. a võttis ENSV Ülemnõukogu vastu “Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seaduse ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta” (Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 1977, nr 51, 647). Põhiliselt kordas see 1961. a seadust. Peamiseks muutuseks oli mälestiste hierarhia süvendamine: need liigitati üleliidulise, vabariikliku ja kohaliku tähtsusega mälestisteks. Suurem osa muististest võeti pärast seaduse kehtima hakkamist, st 1970. ja 1980. aastatel kaitse alla kohaliku tähtsusega muististena. 1977. a seaduses oli esmakordselt sätestatud ka kriminaal- või administratiivvastutus (hoiatus või rahaträhv) mälestise kahjustamise eest.

Kuigi muinsuskaitsealane seadusandlus Nõukogude Eestis sai kehtestatud ja jätkuvalt ajakohastatud juba 1940. aastate lõpust alates, oli praktiline arheoloogiamälestiste kaitse pikka aega väga kehvast seisusest. Tööstuse ja põllumajanduse arendamisel hävitati hulgaliselt avastamata arheoloogiamälestisi. Muististe väljaselgitamiseks või isegi kaitse all olevatel muististel silma peal hoidmiseks olid selleks ette nähtud rahad ja isikkoosseisud jätkuvalt liiga vähesed.

1963. a loodi vastavalt 1961. a seadusele Kultuuriministeeriumi juurde Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksioon, mille koosseisu kuulus ka inspektor arheoloogia alal. 1960. aastatel oli arheoloogiamälestiste kaitse Kultuuriministeeriumi üheainsa inspektori õlgadel, kes lisaks 2000 arheoloogiamälestise kaitsmisele pidi korraldama veel 600 ajaloomälestise kaitset (Selirand 1964). Olukord oli seega umbes samasugune nagu 1930. aastate lõpul, või hullemgi veel, sest mälestiste hulk oli kasvanud. 1970. a asus inspeksiooni inspektorina arheoloogia alal tööle Juta Kornav (1942–1994), kes töötas sel ametipostil kogu asutuse olemasolu aja.

Olukord tööjõu osas paranes 1976. a, kui Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni juurde moodustati Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodiline Nõukogu. Viimase tegevusvaldkonda kuulus sisuline muinsuskaitsetöö: uute mälestiste väljaselgitamine, ehitus- ja maaparandusprojektide kooskõlastamine, päästekaevamised ja registreerimine. 1978. a asusid sinna tööle ka kaks esimest vastvalt ülikooli lõpetanud arheoloog – Ants Kraut arheoloogiamälestiste osakonna juhatajana ja Ain Mäesalu teadurina. Pärast seda, kui Kraut asus 1982. a tööle Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu juhatajana, sai 1983. a arheoloogiamälestiste sektori juhatajaks Heiki Valk. Aastatel 1990–1993 juhatas arheoloogiamälestiste sektorit Anton Pärn, kes oli 1986. a tulnud asutusse tööle teadurina.

1961. a kaitsealuste arheoloogiamälestiste nimekirjad olid valminud kabinetis põhiliselt 1930. aastate kaitse nimekirjade põhjal. Välitöid uute muististe väljaselgitamiseks enne 1960. aastaid peaaegu ei tehtudki. 1967. a algatas NSV Liidu Kultuuriministeerium kava koostada paljukõiteline koguteos NSV Liidu rahvaste ajaloo- ja kultuurimälestistest. Esmalt pidi selleks aga ainet korjatama ja kõik teadaolevad mälestised välja selgitatama. 1969. a saadeti Moskvast liiduvabariikidele esimesed sellekohased metoodilised juhendid. Ka Ajaloo Instituudis hoogustati just selle määruse alusel oluliselt välitöid senitundmatute

arheoloogiamälestiste väljaselgitamiseks (Lõugas 1985).⁶ Ehkki Moskvast dikteeritud, ei olnud tegemist vastumeelse ideega – algatus langes Eestis viljakasse pinnasesse. Noor arheoloogide põlvkond, kes 1960.–1970. aastatel oli ülikooli lõpetanud, mõistis kiiresti uute muististe aktiivse, maastikul toimuva otsimise vajadust. Oli tekkinud vajadus päästa veel mis võimalik. Nimelt 1960. aastatel toimunud suuremahuline maaparandus hävitas ilmselt rohkem muistiseid, kui oli hävinud varasematel aastasadel kokku. Arheoloogiamälestiste otsimise eestvedaja oli Vello Lõugas, kes tõi selle kohta kasutusele ka väljendi “kolmas üle-eestiline kinnismuististe registreerimine” (nt Lõugas 1987). Kui esimese, J. Jungi poolt 1880. aastatel korraldatud registreerimise käigus koguti andmed kohtadelt kirjasaatjate vahendusel ja teise, A. M. Tallgreni algatusel käivitatud registreerimise ajal käisid üliõpilased kihelkonnad läbi, siis seekord seati eesmärgiks, et erialase ettevalmistuse saanud arheoloogid käivad ise läbi kogu maa ja võtavad arvele kõik vähegi säilinud muistised. Alustati nendest piirkondadest, mis olid jäämas ette ehitustegevusele või ekstensiivsele maaparandusele (peamiselt Kirde- ja Põhja-Eestis). Töö käigus avastati ja päästeti teadusele tuhandeid uusi muistiseid, eriti asulakohti, kalmeid ja lohukive. See peegeldub ka kaitsealuste arheoloogiamälestiste hulga kasvus. Kui 1960. aastate lõpuks oli Eestis kaitse all 1976 arheoloogiamälestist, siis aastaks 1985 oli see arv juba 5477 (Lõugas 1985). Muutusid ka arheoloogiamälestiste kaitse alla võtmise põhimõtted. Kui varem oli riikliku kaitse vääriliseks tunnistatud vaid paremini säilinud muistised, siis nüüd võeti kaitse alla kõik äratuntavad muistised nende seisukorrast olenemata.

Muinsuskaitsealade loomise võimalus oli sätestatud juba 1961. a seaduses. Esimene muinsuskaitseala loodi aga alles 1979. a Tallinna lähedal Rebala küla ümbruses. 1970. aastate esimesel poolel läbi viidud muististe registreerimine Jõelähtme, Kostivere ja Rebala külade ümbruses näitas, et see piirkond on säilinud muististe poolest erakordselt rikas: umbes 25 km² suurusele alale jäi üle 300 kinnismuistise. Sai selgeks, et kaitsta ei tule siin mitte ainult üksikmuistiseid, vaid kogu looduskeskkonda, milles need muistised kunagi tekkisid. Looduslikuks taustaks oli Rebala piirkonnas haruldane maastikutüüp – loopealsed. Rebala muinsuskaitseala mõtte teostamise poole astuti esimene samm 1975. a, mil Ajaloo Instituut ja Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateeder tegid Eesti NSV Kultuuriministeeriumile ettepaneku luua 5803 hektaril tollastel Kostivere sovhoosi maal Rebala riiklik agraar-ajalooline kaitseala. Tegelikult loodi 1979. a hoopis 1338 ha suurune kohaliku tähtsusega kaitseala. Rebala muististe kaitset see aga ei taganud, nõukogude rahvamajanduse arendamise nimel võidi muistiseid vabalt hävitada. Nii näiteks eraldati Rebala kaitsealast 1981. a 178,5 ha suurune ala Maardu forforiidikaevanduste laiendamiseks. 1982. a alustati sel alal Vello Lõugase juhendamisel arheoloogilisi päästekaevamisi, mille käigus avastati ootamatult eelrooma rauaaja põllupeenrad. Väärtuslikud leiud muutsid olukorda. Isegi Eesti Teaduste Akadeemia president Karl Rebane pöördus valitsuse poole palvega jätta 50 ha ala, kus avastatud muistised paiknevad, puutumata. Esmakordselt pörkusid nii teravalt kokku arheoloogiapärandi kaitse ja tootmine (Paaver 1984). Rebala kaitseala päästis alles Eesti taasiseseisvumine 1991. a.

1980. aastatel peeti arheoloogiamälestiste kaitsmisel üheks olulisemaks ülesandeks seni tundmata arheoloogiamälestiste avastamist, sest registreerimata muistised olid ehitus- ja maaparandustööde tõttu pidevas hävimisohus. Tõsine probleem oli ka kaitsealuste muististe heakord. Enne maaharimise mehhaniseerumist avatud muistised kattusid pärast kolhooside ja sovhooside loomist alates 1940. aastate lõpust puude ja võsaga, põldude läheduses olevad kalmed risustati põldudelt korjatud kividega (Valk 1986).

1950. ja 1960. aastatel olid seadustest tulenenud arheoloogiliste päästekaevamiste mahud veel väikesed; kaitsealuseid muistiseid jäi ehitustöödele ette harva. Ühelt poolt oli kaitsealuseid muistiseid tunduvalt vähem kui 1970.–1980. aastatel. Teisalt ei peetud veel näiteks keskaegse linna kultuurikihti süstemaatiliseks arheoloogiliseks läbiuurimiseks piisavalt väärtuslikuks. Päästekaevamiste maht suurenes oluliselt 1970. aastatel, seda esmalt

---

⁶ Hoolimata kogumiku ettevalmistamise hoogsast käivitumisest jäi teose Eesti mälestisi käsitlev osa ilmutamata. Selle valmimine oli kavandatud 1989. aastasse (Lõugas 1985), kuid selleks ajaks pöördumatu suuna võtnud poliitilised muutused NSV Liidus tegid kogumiku ilmutamise võimatuks.

hoogustunud ehitustegevuse tõttu Tallinna ümbruses. Näiteks 1974. a toimusid suured päästekaevamised Iru soojuselektrijaama alla jäänud kalmetel ja põllujäänustel, alates 1978. a toimusid sarnase iseloomuga tööd aga Tallinn–Narva maantee rajamisele ette jäävatel muististel Kuusalus. Aastatel 1982–1984 kaevati läbi Tallinn–Narva maantee alla jäävad kivikirstkalmed Jõelähtmes; 1985–1989 toimusid suuremahulised päästekaevamised Tallinn–Tartu maantee ehitusele ette jäänud Lehmja asulakohal. 1980. aastatel tekkis vajadus suurteks päästekaevamisteks ka mujal Eestis, nt Uderna asulakohal Tartu maakonnas. Valdavalt juhatasid neid kaevamisi Ajaloo Instituudi arheoloogid, kuid alates 1978. aastast hakkasid päästekaevamisi juhatama ka Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu arheoloogid. Aastat 1978 võibki pidada murranguaastaks, mil päästekaevamiste vajadust ühiskonnas laialdaselt teadvustama hakati.

Kuni 1980. aastateni ei pidanud isegi arheoloogid oluliseks keskaegsete linnade kultuurikihi kaitset (vt Russow *et al.*, käesolev kogumik). Näiteks Tallinna Vanalinna rajati 1950.–1960. aastatel mitmeid uusehitisi, mille vundamendikaevandites kultuurikihi kohta vaid põgusaid tähelepanekuid tehti, kui sedagi. 1970. aastatel hakkas ka osa arheoloogidest, eelkõige arhitektuurimälestiste kaitse süsteemis töötavad, ka keskaegsete linnade arheoloogilise uurimise vajadust teadvustama. 1980. aastatel sõltus Eesti keskaegsete linnade arheoloogilise kultuurikihi saatus eelkõige arheoloogide endi aktiivsusest. Ehkki oli olemas vastav seadus, ei oleks see ilma arheoloogide otsese sekkumiseta toimunud. Ametnike ja ehitusorganisatsioonide juhtide teadvusse polnud arheoloogiliste uuringute vajadus veel jõudnud. Seetõttu oli 1980. aastatel lausa reeglilik, et ehitusobjektidele hakati suure kiiru ja tüluga arheoloogilisi kaevamisi organiseerima alles siis, kui arheoloogid juba alanud mullatööd peatasid ja ajakirjanduses lärmi löid. Tartus võib selliste näidetena ära mainida Tartu Ülikooli Botaanikaiaia palmihoone ehituse 1981. a ning kaubahalli ehituse alguse 1985. a.

Arheoloogid küll teadvustasid 1980. aastatel päästekaevamiste vajadust, kuid organisatsiooniline baas nende teostamiseks puudus. 1970ndatel sooritati ka linnades päästekaevamisi Ajaloo Instituudi või Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi (KRPI; vt Russow *et al.*, käesolev kogumik) arheoloogide poolt. Sellised, viimasel hetkel organiseeritud ja kiiruga teostatud päästekaevamised jäid sageli metoodiliselt puudulikeks ja kohati hävis ka palju väärtuslikku kultuurikihti. Probleemiks oli kindlasti ka linnaarheoloogiale spetsialiseerunud arheoloogide puudumine. Arheoloogid tõstasid 1980. aastatel korduvalt spetsiaalse arheoloogiliste päästekaevamistega tegeleva üksuse loomise küsimuse, kuid vastava riikliku asutuse loomiseni ei jõutudki. 1988. a loodi Eesti Muinsuskaitsealase juurde väikeettevõtte Agu-EMS, mis hakkas teostama ka arheoloogilisi päästekaevamisi. 1991 loodi Tallinnas AS Tael, mille põhitegevusalaks olid arheoloogilised uuringud. Tartus sai arheoloogiliste kaevamiste põhiliseks teostajaks Tartu Linnamuuseumi juurde asutatud mittetulundusühing arheoloogia ja ehitusajaloo grupp AEG.

Nõukogude perioodi kokkuvõtteks

Nõukogudeaegne muinsuskaitse Eestis oli Nõukogude Liidu oludes eeskujulik ja alates 1960. aastatest rahuldav ka Euroopa kontekstis. Kindlasti moodustas selle aluspõhja 1920.–1930. aastatel tehtud töö. Nii mõnedki arheoloogid on tagantjärele avaldanud arvamust, et 1980. aastatel saavutas vähemalt arheoloogiamälestiste kaitse Eestis hea taseme, eriti arvestades tollaseid poliitilisi ja majanduslikke olusid (nt Lõugas 1987).

Arheoloogiamälestisi ohustasid neil aastakümnetel eelkõige ekstensiivne põllumajandus ja ehitustegevus. Selles suhtes kõige hullem aeg oli tõenäoliselt 1960.–1970. aastatel, kui kolhooside suurtel maaparandusobjektidel hävis ligikaudsete arvutuste kohaselt umbes sama palju muistiseid, kui oli hävinud kõikidel varasematel aegadel kokku.

Arheoloogiamälestiste kaitse alates 1993. aastast

Seadusandlik baas ja muinsuskaitse korraldus

Eesti taasiseseisvumine 1991. a tähendas täispööret sotsialistlikult plaanimajanduselt läänelikku turumajandusse. Lisaks riiklike struktuuride ümberkorraldamisele muutusid maa omandisuhted. Suur osa maadest tagastati õigusjärgsetele omanikele, millega seoses sattus ka suurem osa arheoloogiamälestistest eraomanike maadele.

Muutused riiklikus muinsuskaitse süsteemis ei toimunud siiski kohe pärast iseseisvumist. Tänapäevani kestab ajastu Eesti muinsuskaitse ajaloo algas 1993. a, mil loodi Muinsuskaitseamet nõukogudeaegsete Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni, Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu, Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi ja Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni töötajate ja arhiivide kokkukoondamise teel.

Vastavalt Muinsuskaitseameti põhimäärusele on Muinsuskaitseameti põhiülesanneteks:

- (1) muinsuskaitse juhtimine ja järelevalve;
- (2) kultuurimälestiste väljaselgitamine, arvestamine, uurimine, kaitse, kasutamine, konserveerimine, restaureerimine, sellealase informatsiooni kogumine, säilimise ja levitamise korraldamine;
- (3) kultuurimälestiste registri pidamine ja kultuuriväärtuste väljaveo taotluste läbivaatamine.

1994. a võtis Riigikogu vastu „Eesti Vabariigi Muinsuskaitse seaduse“. Kaitse põhimõtted ja kaitstavad mälestised olid selles põhimõtteliselt samad mis varasemas nõukogudeaegses seaduses. Muutused tulenesid asjaolust, et muutunud oli Eesti riiklik korraldus ning õigus- ja majandussüsteem.

Uue seaduse järgi hakkasid muinsuskaitset korraldama Kultuuriministeerium (Muinsuskaitseameti kaudu) ja kohalikud omavalitsused. Valla- või linnavalitsuste kohustuseks on pidada arvestust oma maa-alal asuvate mälestiste üle ja muuhulgas kontrollida mälestistega seotud tööde ja vastavate projektide kooskõlastatust Muinsuskaitseametiga. Andmed mälestise kohta kantakse Muinsuskaitseametis peetavasse kultuurimälestiste riiklikku registrisse.

Muististe hierarhia kaotati. Uuendusena seevastu oli võimalus võtta kultuuriväärtusega asja ajutise kaitse alla, et kindlaks teha selle vastavus mälestise tunnustele. Mälestist on keelatud hävitada või rikkuda. Kui tööde käigus avastatakse arheoloogiamälestis, inimluid või juhuleide, on tööde teostaja kohustatud tööd seiskama ning viivitamatult informeerima muinsuskaitseorganeid. Nimetatud leidude leidmise korral on Muinsuskaitseametil õigus tööd peatada.

Mälestise säilimise peab tagama omanik. Muinsuskaitseamet koostab omanikule (valdajale) kaitsekohustuse teatise, milles määratakse kindlaks omaniku (valdaja) kohustused mälestise säilimise tagamiseks, samuti toetused ja soodustused.

Avalik-õigusliku isiku omandis oleval kinnisasjal asuva kinnismälestise juurde on igapäev vaba juurdepääs. Eraõiguslik isik, kelle kinnisasjal mälestis asub või kelle kinnisasja tavakohane juurdepääsutee mälestiseni viib, peab tagama igapäev vaba läbipääsu mälestiseni päikesetõusust loojanguni.

Kultuuriväärtusega leiud, sh arheoloogilist väärtust omavad leiud, kuuluvad riigile. Kultuuriväärtusega leid loetakse ajutise kaitse all olevaks selle leidmise hetkest alates. Leidja peab leiust viivitamatult teatama vastavatele riigiasutustele. Kultuuriväärtusega leiu leidjal on õigus saada tasu asja pooltes väärtuses. Tasu ei maksta isikule, kelle kohustuste hulka kuulub nimetatud asjade otsimine või väljakaevamine, samuti mälestiste uurimine või järelevalve nende üle.

1994. a muinsuskaitse seaduses ilmnedid aja jooksul puudused ja lüngad, mistõttu Kultuuriministeerium esitas 2000. a Riigikogule uue seaduse teksti ning tegi ettepaneku tunnistada olemasolev seadus kehtetuks. Sisuliselt oli siiski tegemist olemasoleva seaduse muutmisega – seadus vaid kohandati Eestis kiiresti muutunud majanduslikele oludele ja

õigusruumile, seaduse vaim ja kehtivad muististe kaitse põhimõtted jäid eelnõu kohaselt aga muutmata. 2002. a võttiski Riigikogu vastu uue muinsuskaitseseaduse. Otseselt arheoloogiamälestiste osas varem kehtinud seadusega võrreldes olulisi muutusi ei olnud. 1994. a muinsuskaitseseaduse puuduseks oli asjaolu, et see ei sätestanud haldusvastutust muinsuskaitseseaduse rikkumise eest juriidilisele isikule. Nii lisatigi uuele seadusele peatikk, mis sätestab karistused muinsuskaitseseaduse rikkumise eest ning vastavate väärtegude menetlemise korra.

Uue muinsuskaitseseaduse vastuvõtmine ei olnud seotud Eesti ettevalmistustega Euroopa Liitu astumiseks, sest Euroopa Liidu õigusaktidega kultuuripärandi kaitse valdkonda reguleeritud ei ole. Küll aga on 2002. a muinsuskaitseseaduses arvestatud arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooni nõuetega, mis ratifitseeriti Riigikogu poolt 1996. a.

Uute muististe väljaselgitamine ja arvele võtmine

Arheoloogiamälestisi on Eestis seisuga 1. detsember 2005 riikliku kaitse alla võetud 6559. Võrdluseks võib tuua pindalalt Eestist seitse korda suurema Soome, kus arheoloogiamälestisi on kaitse all 17 000. Seega suhteliselt on Eestis üle kahe ja poole korra rohkem muistiseid kui Soomes.

Kõikidest muististeliikidest on arheoloogiamälestised ilmselt kõige mitmekesisemad ja arheoloogiamälestise mõiste on ka kõige laiem. Selle alla kuuluvad tegelikult kõik äratuntavad inimtegevuse jäänused, millest vanimad on ligikaudu 11 000 aastat vanad. Arheoloogiamälestiste ajaline piir on tulnud muinasteaduse arenedes tänapäevale üha lähemale. Kui veel 1930. aastatel kaitsti ja uuriti arheoloogiliselt eelkõige muinasaegseid mälestisi, mis pärinesid ajast enne aastat 1250 pKr, siis praegu on arheoloogilist huvi pakkuvate mälestiste ajaline piir Eestis üldiselt 18. sajand.

Arheoloogiamälestised jagunevad üle Eesti ebahühtlaselt. Rohkem on neid muidugi põlistes asustuspõirkondades, mis tänapäevalgi on tihedalt asustatud. Kõige rohkem arheoloogiamälestisi – 1672 – on Harju maakonnas, järgnevad Lääne-Viru (774), Põlva (767) ja Saare (555) maakonnad. Kõige vähem muistiseid on kõige väiksemas, Hiiu maakonnas – ainult 43 arheoloogiamälestist.

Arheoloogiline järelevalve ja päästekaevamised

Eriti suures mahus on 1990. aastate algusest alates teostatud arheoloogilisi päästekaevamisi ja järelevalvet kaevetöödel Eesti keskaegsete linnade alal. Seadusliku aluse selleks on andnud muuhulgas Tallinna, Tartu, Viljandi jt ajalooliste linnasüdame kuulutamine muinsuskaitsealaks. Vastavate muinsuskaitsealade põhimäärustes on sätestatud lisaks ehituspärandi kaitsele ka arheoloogilise kultuurkihi kaitsmise vajadus.

Rõhuv enamus arheoloogilistest päästekaevamistest on alates 1993. a teostatud arheoloogiafirmade poolt, millest suurim on AS (nüüd OÜ) Tael Tallinnas. Lisaks tegutseb Tallinnas veel OÜ Agu-EMS. Tartus on enamiku arheoloogilistest päästekaevamistest ja järelevalvetöödest teostanud Tartu Linnamuuseumi juures tegutsev mittetulundusühing AEG ning aastatel 1997–2001 tegutsenud OÜ Arheoloogiateenistus.

Arheoloogiamälestiste kaitse hetkeolukord Eestis

1996. a liitus Eesti 1992. a sõlmitud arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooniga, milles sätestatakse Euroopas aktsepteeritavad arheoloogiamälestiste kaitse nõuded. Võrreldes selles esitatud eesmärke Eesti arheoloogiamälestiste kaitse olukorraga, võib öelda, et praeguseks vastab Eesti muinsuskaitse süsteem ja vastav seadusandlus igati Euroopa tasemele.

1993. a loodi Muinsuskaitseamet ja praeguseks on üles ehitatud selle organisatsioon. Hetkel tegeleb otseselt arheoloogiamälestiste kaitsega kolm töötajat, neist üks muististe registreerimise ja veealuse kultuuripärandi kaitsega ning teised järelevalvega. Maakondades

on reeglina üks inspektor, kes peab tegelema kõikide mälestistega; vaid Tartu ja Harju maakondades on eraldi arheoloogiamälestiste inspektor.

Kui muinsuskaitse süsteemi ülesehitust võib igati õnnestunuks pidada, siis Muinsuskaitseameti töötajate arv, eriti maakondades, on tehtava töö hulka arvestades liiga väike. Näiteks maakonnainspektorid ei suuda üheaegselt hoida silma peal rohkem kui tuhandel muinsuskaitsealusel objektil, tegeleda restaureerimisprobleemidega, suhelda objektide valdajatega, koostada kaitsealuste objektidega seonduvat dokumentatsiooni, tegeleda uute objektide väljaselgitamise ja muinsuskaitse alase propagandatööga. Personalipuuduse põhjuseks on muuhulgas asjaolu, et võrdluses enamiku riigiasutustega on Muinsuskaitseamet olnud pidevalt alarahastatud. Raha arheoloogiamälestiste väljaselgitamiseks ja hooldamiseks on olnud kasutada tühisel määral.

Osaliselt on sellele probleemile olnud lahenduseks see, et näiteks Tallinnas ja Tartus on muinsuskaitse järelevalve teostajaks (vastavalt Muinsuskaitseametiga sõlmitud lepingutele) kohalik omavalitsus. Tallinnas on selleks Tallinna Kultuuriväärtuste Amet. Tartus on 1993. a alates ametis linnaarheoloog, kelle ülesandeks on arheoloogiamälestiste kaitse ja järelevalve ning kultuurimälestiste registri pidamine.

Üheks muinsuskaitset puudutavaks probleemiks on saanud omandireform. Maavaldused koos seal paiknevate kinnismälestistega on muutunud kauplemise objektiks, mistõttu omanikkond võib üsna kiirelt muutuda, vastav info aga ei jõua sageli õigeaegselt Muinsuskaitseametisse.

Arheoloogiamälestisi ohustab Eestis eelkõige ehitustegevus, mis viimasel aastakümnel on hoogustunud eriti linnades ja nende lähikonnas. Kuna muinsuskaitseametnikud ja arheoloogid ei jõua kõigel silma peal hoida, sõltub arheoloogiamälestiste säilimine paljuski inimeste teadlikkusest ja suhtumisest mälestistesse.

Kokkuvõtteks

Arheoloogiamälestiste kaitse on otseses seoses arheoloogia kui teadusharu arenguga. Muististe säilitamise ja kaitsmise vajadus teadvustati ju alles siis, kui neid hakati kasutama teadusliku uurimistöö allikmaterjalina. Lisaks arheoloogia arengule on muinsuskaitse olnud tugevasti sõltuv ka valitsevatest poliitilistest ja ideoloogilistest oludest, mis mõnikord on tulnud kaitsetööle kasuks, kuid mõnikord hävitanud peaaegu kogu senitehtu.

Aja jooksul on hakatud kaitsma üha rohkem erinevaid muistiselikke, sedamööda, kuidas kauge mineviku jälgi maastikul on hakatud paremini ära tundma. Kui arheoloogiateadus oli veel lapsekingades, tunti huvi vaid linnuste ja kalmete vastu; hiljem lisandusid asulakohad ja veelgi hiljem põllujäänused ning muud majandustegevusega seotud mälestised.

Kaitstavate mälestiste hulga suurenemine on tinginud spetsiaalse muinsuskaitsealase seadusandluse kehtestamise ning ametliku muinsuskaitsestruktuuri loomise. Tootmise tõhustades ja ühiskonna arenedes ning muutudes üha keerulisemaks on kasvanud drastiliselt ka riiklike- ja omavalitsusasutuste ning neis töötavate inimeste hulk. Kui veel 1930. aastate lõpul tegeles Eestis otseselt arheoloogiamälestiste kaitsega vaid üks inimene, siis tänaseks on välja kujunenud kogu riiki hõlmav muinsuskaitse süsteem, kus otseselt või kaudselt kaitseb ja haldab arheoloogiamälestisi kümneid inimesi.